

UNVEILING THE REVOLUTIONARY SPIRIT: A STUDY OF DR. BABASAHEB
AMBEDKAR'S 'MUKNAYAK' NEWSPAPER

ORCID
Connecting Research
and Researchers

<https://orcid.org/0000-0003-5126-0823-0961>
<https://orcid.org/0009-0006-0823-0961>

DR BHUMIKA WANKHADE

Ph.D. Research Guide Head, Department of Marathi,
Jagdamba College, Achalpur

SANJAY SURYABHANJI SHENDE

Ph.D Scholar, Amravati
Sanjayshende@gmail.com

Received: 18.05.2024

Reviewed :20.05.2024

Accepted: 24.05.2024

ABSTRACT

Dr. Babasaheb Ambedkar brought the voice of Dalits to the country as well as the world through 'Mooknayak'. Dr. Babasaheb Ambedkar gave birth to his first letter 'Muknayak' and dalit journalism was touched by the Ambedkar era. Need of public relations media for public awareness Dr. Babasaheb Ambedkar's newspapers were born. A.D. In 1917, the Southborough Commission was appointed to consider the political situation in India and the need for political rights of various castes. This commission took the testimony of some important persons of India. But this commission did not invite Dr Babasaheb Ambedkar to testify. On the occasion of this commission, Dr. Babasaheb Ambedkar realized that if we want to express the injustice and oppression of the untouchables, if we want to read their questions, we should have our own independent newspaper. Because at that time the questions of untouchables were raised in the then non-Brahmin newspapers, they had a place but they were not discussed to a sufficient extent. A platform was needed to express the pain and rebellion of this silent society. From this need, Dr. Babasaheb Ambedkar turned to journalism and started his own newspaper.

KEY WORDS: era, awarness, situation

‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या ‘मूकनायक’ वृत्तपत्रातील प्रकट होणारे विद्रोह मूल्य : एक शोध’

प्रस्तावना-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘मूकनायक’ च्या माध्यमातून दलितांचा आवाज देशाबरोबरच जगासमोर आणला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ‘मूकनायक’ या आपल्या पहिल्या पत्राला जन्म दिला आणि दलित पत्रकारितेला आंबेडकर युगाचा परिसरस्पर्श झाला.

लोकजागृतीसाठी लोकसंपर्क माध्यमाची आवश्यकता या गरजेतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वृत्तपत्रांचा जन्म झाला. इ.स. १९१७ साली भारतातील राजकीय स्थिती आणि विविध जातींची राजकीय हक्कांची गरज लक्षात घेण्यासाठी साउथबरो कमिशन नेमले होते. या कमिशनने भारतातील काही महत्वाच्या व्यक्तींच्या साक्ष घेतल्या होत्या.

परंतु या कमिशनने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना साक्ष देण्यासाठी आमंत्रित केले नव्हते. या कमिशनच्या निमित्ताने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना लक्षात आले की, अस्पृश्यांवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला मांडायचे असेल, त्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडायची असेल तर आपले स्वतःचे स्वतंत्र, हक्काचे वृत्तपत्र असावे. कारण त्याकाळी तत्कालीन ब्राम्हणेतर वृत्तपत्रात अस्पृश्यांच्या प्रश्नांना मांडले जात होते, त्यांना स्थान होते परंतु पुरेशा प्रमाणात त्यावर उहापोह होत नव्हता. या मूक समाजाच्या वेदना व विद्रोह प्रकट करण्यासाठी एखाद्या प्रकाशनपीठाची गरज होती. या गरजेतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पत्रकारितेकडे वळले व स्वतःचे वृत्तपत्र सुरू केले. समाजाच्या वेदना व विद्रोह प्रकट करण्यासाठीच ३१ जानेवारी १९२० रोजी ‘मूकनायक’ या पत्राचा, पाक्षिकाचा जन्म झाला. मूक अशा अस्पृश्यांचे नायकपण, नेतेपण आपण स्वीकारल्याचे

'मूकनायक' वृत्तपत्राव्दारे १९२० साली त्यांनी जाहीर केले. 'मूकनायक' हे पाक्षिकाला दिलेले नाव फार अर्थपूर्ण आहे. इथल्या समाजव्यवस्थेने हजारो वर्षे मूक ठेवलेल्या दलिताना कधी बोलूच दिले नाही. रुढीरुपी कुलूपाने बंद केलेले तोंड आपल्या वेदनांना शब्द देवू शकले नाही, आपल्या वेदना शब्दात मांडू शकले नाही. इथला अस्पृश्य समाज दुःखे व्यक्त करू शकला नाही. बोलू न दिल्याने हया समाजाच्या व्यथा व्यक्त झाल्या नाही. जातीत भरडल्या गेलेल्या या माणसांना इथल्या व्यवस्थेने नाकारले होते. त्यांचा आवाज, त्यांचा चेहरा, त्यांची सावली, त्यांची ओळख सर्वकाही निशिगध होते. असे या माणूसपण गमावलेल्या, मोडलेल्या, वाकलेल्या, दुभंगलेल्या, अन्यायाच्या जात्यात भरडलेल्या माणसांचा आवाज, त्यांचा टाहो, आक्रोश ऐकायला च कोणीही तयार नव्हते. अशा वेळी या सर्वांना मदतीचा हात बाबासाहेबांच्या रुपाने मिळाला. या साऱ्यांचे नायक आतापर्यंत कोणीच झाले नव्हते ते बाबासाहेबांच्या रुपाने इथल्या अस्पृश्यांना पहिल्यांदा लाभला. व्यवस्थेने मूक केलेले इथले अस्पृश्य लोक व्यवस्थेतले मुके लोक होते. या साऱ्यांचा, मुक्यांचा नायक म्हणजे 'मूकनायक' होते. अस्पृश्यांना दीपस्तंभ ठरेल असे हे होते. त्यामुळे हे नाव अगदी समर्पक वाटते. नाव अगदी समर्पक दिले असे म्हणता येईल. "बहिष्कृत लोकांवर होत असलेल्या व पुढे होणाऱ्या अन्यायावर उपाययोजना सुचविण्यास तसेच त्यांची भावी उन्नती व तिचे मार्ग यांच्या स्वरूपाची चर्चा होण्यास वर्तमानपत्रासारखी भूमीच नाही- डॉ. बा. आंबेडकर "(१)

संशोधनाची उद्दिष्ट :

- १) डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक परिवर्तनासाठी वृत्तपत्राची निर्मिती केली याचा शोध घेणे.
- २) मूकनायक या वृत्तपत्रातून बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रकट केलेल्या विद्रोह या मूल्याचा शोध घेणे.

बहिष्कृत लोकांवर होत असलेल्या आणि यापुढेही होणाऱ्या अन्यायावर वर्तमानपत्रे योग्य उपाययोजना सुचवतील. भविष्यात यांच्या उन्नतीचे मार्ग सुचवतील अशी आशा वर्तमानपत्राकडून बाबासाहेबांना होती. 'मूकनायक' चे ध्येय धोरण स्पष्ट करण्यासाठी अंकाच्या अग्रभागी तुकारामाची- बिरुदावली छापली जात असे. "काय करू आता धरुनिया भीड । निःशंक हे तोंड वाजविले।।

नव्हे जगी कोणी मुकियांचा जाणे। सार्थक लाजून नव्हे हित।। तुकारामाच्या या ओळी 'मूकनायक' च्या बिरुदासाठी निवडाव्या याचे औचित्य त्याच्या अर्थात आहे. कदाचित 'मूकनायक' हे नावही या बिरुदाच्या "नव्हे जगी कोणी मुकियांचा जाणे" या चरणावरून सुचल्या असाव्यात. या ओळीतून मूक समाजाची आंतरभावनाच व्यक्त होत होती.

विद्रोह मूल्य

धर्म, जात, परंपरा रुढी या व्यक्ती स्वातंत्र्याचा संकोच करणाऱ्या असतात. त्याविरुद्ध बंड करून उठणे म्हणजे विद्रोह होय. एखादया गोष्टीला सहमती न देणे, अस्वीकार करणे, धुडकावणे, नकार देणे, फेटाळणे या अर्थाने विद्रोह शब्दाचा उपयोग केला जातो.

मुंबई इलाख्यात निघत असलेल्या वृत्तपत्रांवर टीका करतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दिनांक ३१ जानेवारी १९२० च्या 'मूकनायक' वृत्तपत्रातून लिहितात की, मुंबई इलाख्यातून निघणारी बरीचशी वृत्तपत्रे ही विशिष्ट जातींचे हितसंबंध पाहणारी आहेत. इतर जातींच्या हिताची त्यांना परवा नसते. अशा वृत्तपत्रकारांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इशारा देतांना लिहितात की, "अशा वृत्तपत्रकारांना आमचा एवढाच इशारा आहे की, कोणतीही एखादी जात अवनत झाली; तर तिच्या अवनतीचा चट्टा इतर जातींस बसल्याशिवाय राहणार नाही. समाज ही एक नौकाच आहे. व ज्याप्रमाणे आगबोटीत बसून प्रवास करणाऱ्या उतारुने जाणूनबुजून इतरांचे नुकसान करावे म्हणून किंवा त्यांची त्रेधा कशी उडते ही गंमत पाहण्यासाठी म्हणा, किंवा आपल्या विनाशक स्वभावा मुळे म्हणा; जर का इतरांच्या खोलीस छिद्र पाडले, तर सर्व बोटीबरोबर त्यालाही, आधी नाही तरी मागाहून का होईना जलसमाधी ही घ्यावी लागणार आहे. त्याचप्रमाणे एका जातीचे नुकसान केल्याने, प्रत्यक्ष नव्हे, तरी अप्रत्यक्षपणे तरी नुकसान करणाऱ्या जातीचेही नुकसान होणार आहे; यात बिलकुल शंका नाही. म्हणूनच स्वहितसाधू पत्रांनी इतरांचे नुकसान करून आपले हित करण्याचे पद्धतमुखचे लक्षण शिकू नये." (२) या लेखामध्ये डॉ आंबेडकरांनी समाजाला नौका संबोधून समाजातील जातीभेदावर बोट ठेवले आहे. स्वहितसाधू पत्रकारांना इशारा देतांनाच समाजातील जातीभेद माननाऱ्या इतर लोकांनाही हा इशारा होता. जातीभेद करणाऱ्या पत्रकारांच्याच नव्हे तर या आगबोटीत प्रवास करणाऱ्या सर्वांनाच

इशारा देवून जातीभेदाचा अस्विकार करत डॉ. आंबेडकरांनी विद्रोह केला आहे. पारंपारिक विद्रोह कुढत, सहन करत न बसता इशारा देवून त्यांनी वेगळ्या पध्दतीने विद्रोह प्रदर्शित करत विद्रोहाची पुनर्रचना याद्वारे केली आहे

दि. २७ मार्च १९२० च्या मूकनायक वृत्तपत्रातील विविध विचार मधील 'अपराध कोणता ? व्देष्ट्यांशी सहकार्य' या लेखात डॉ. आंबेडकर लिहितात की, "लो. शिंद्यास आम्ही इशारा दिला आहे. आमचा तरणोपाय होण्यास कोणाचिहि पर्वा न बाळगता बिनदिक्कत आम्ही आपले हक्क मागितले पाहिजेत. भीक मागून हक्क मिळत नसतात. लो. शिंद्यांना मात्र भीक मागितल्या शिवाय चालणार नाही. याचे कारण अस्पृश्यांशी सहकारिता त्यांना नको व तशी सहकारिता करण्यास त्यांचा नेहमीच विरोध असतो, हे ज्ञानप्रकाशकारास जरी माहित नसले तरी आम्हांस पूर्णपणे माहित आहे. सहकार्य करण्याची सुबुद्धि त्यांना होईतोपर्यंत त्यांचे अवतारकृत्य शेवटास जाईल असे वाटत नाही. आम्ही जे लिहिले ते मन दुखविण्याच्या इराद्याने लिहिले नसून केवळ, दिशाभूल झालेल्यास इशारा देणे याच उद्देशाने, लिहिले होते. तो इशारा घेऊन अस्पृश्यांच्या व्देष्ट्यांशी सहकार्य न करिता अस्पृश्यांशी जर त्यांनी सहकार्य केले तर त्यांच्या हातून पुष्कळच कामगिरी होण्यासारखी आहे. परंतु हेतूचा विपर्यास करून मन दुखावल्याबद्दलचा सूड काढण्यास आमच्या कार्यात विघ्ने आणण्यास लो. शिंदे किंवा इतर कोणीहि उधुक्त झाल्यास त्यांना मैदान मोकळे आहे; परंतु अशा धाकाने इशारा देण्याचे आमचे कर्तव्य आम्ही कधीहि सोडणार नाही." (३) या लेखाद्वारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लो. शिंद्यांना इशारा देतात की, आमच्या तरणोपायासाठी आम्ही आमचे हक्क मागू. त्या कामाच्या आड कोणी आल्यास त्याला धाकाने इशारा देऊ. अशाप्रकारे ज्ञानप्रकाशकाराच्या विरोधात त्यांनी विद्रोह करून विद्रोह या मूल्याची पुनर्रचना केली आहे. दि. २३ ऑक्टोबर १९२० च्या 'मूकनायक' वृत्तपत्रातील हिंदी राष्ट्राची प्राणप्रतिष्ठा' या अग्रलेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिहितात की, "पुढारलेले म्हणविणारे वर्ग मागासलेल्या अगर बहिष्कृत वर्गाच्या उन्नतीबद्दल उदासीन राहतील तर त्यांच्या पायातील पारतंत्र्याची ऋखला पण तशीच घट्ट राहणार. म्हणून

आपल्याच अवयवांवरील आपणच लादलेली सामाजिक व धार्मिक श्रृंखला पहिल्याने तोडून टाकून, सर्व अवयव एकजीव होऊन राष्ट्रकार्याकरिता झटतील, तरच या आपल्या भरतभूचा उध्दार त्वरित होईल. नाहीतर हा सहा कोटी समाज, टग ऑफ वार प्रमाणे असाच मागे खेचीत राहणार हेहि त्यांनी पक्केच लक्ष्यात ठेवावे. " (४) या लेखात डॉ. आंबेडकरांनी आपणच आपल्या अवयवांवर लादलेली सामाजिक व धार्मिक श्रृंखला तोडून टाकायला पाहिजे असे म्हणत विद्रोह या मूल्याची पुनर्रचना केली आहे. याच वृत्तपत्रात समोर ते असेही म्हणतात की, " एखाद्या किड्यामुंगीवर कोणी पाय दिला तर तो किडा देखील चिरडला जात असतांना आपल्याला चिरडणाऱ्याच्या पायाला डसल्याखेरीज रहात नाही; मग हा बहिष्कृत वर्ग तरी सुखदुःख समजणारा मानवप्राणी आहे. तो तरी आपणावरील दुष्ट असा अन्याय किती दिवस सहन करणार ? " (५) बहिष्कृत वर्ग आपल्यावरील अन्याय सहन करणार नाही असा इशारा देत डॉ. आंबेडकरांनी विद्रोह या मूल्याचे पुनर्रचना केली आहे.

निष्कर्ष-

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक परिवर्तनासाठी मूकनायक या वृत्तपत्राची निर्मिती केली आहे .
- २) मूकनायक या वृत्तपत्रातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विद्रोह प्रकट केला आहे.
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शाब्दिक विद्रोहातून सामाजिक परिवर्तन हे उद्दिष्ट साध्य झाले आहे

संदर्भग्रंथ सूची :-

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र उभारणीत योगदान : प्रा. आ. बी. खंडारे, प्रा. व्ही. एन. रामटेके, प्रा. एस. पी. उमरीवाड पृ.क्र.१९८
- २) वसंत मून (संपादक), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक: मूकनायक : दि. ३१ जानेवारी, १९२० संपादकवसंत मून पृ.क्र. ३४५
- ३) तत्तैव: दि. २७ मार्च १९२० पृ.क्र. ३६९.
- ४) तत्रैव : दि. २३ ऑक्टोबर १९२० पृ. क्र. ४४०
- ५) तत्तैव : दि. २३ ऑक्टोबर १९२० पृ.क्र. ४४०